

SELO I MODERNIZACIJA:
KRATKA POVIJEST
NESPORAZUMA

Selo u modernizacijskim procesima

Modernizacijski procesi su okvir unutar kojega smještamo raspravu o povijesti, sadašnjosti i budućnosti hrvatskog sela. Općenito, u tradiciji sociologijske analize vidljive su dvije osnovne »arheologijske« linije uporabe i razumijevanja pojma: modernizacijski procesi. Jedna linija odnosi se »na skup teorijskih istraživanja američkih socijalnih znanstvenika nakon Drugoga svjetskog rata, čija se glavna zadaća sastojala u tomu da objasne brze i dramatične promjene kroz koje su prolazila društva u Africi, Aziji i Latinskoj Americi te da se, na podlozi tih spoznaja, dotičnim društvima ponude prihvatljivi, realno primjenljivi razvojni modeli.«¹ Drugu liniju modernizacije, onu u širem smislu od prethodne, »čine, pak, uopćenija promišljanja moderniteta, proizišla uglavnom iz temeljne tradicije klasične sociologije. Tu je riječ o teorijama koje se nadahnjuju širinom i dubinom pristupa demonstriranih u djelima kapitalnih teorijskih figura poput Marxa, Durkheima ili Webera, koji su ponudili intrigantne razrade odgovora na pitanje o ključnim dinamičkim čimbenicima modernog društva. Kao što je poznato, njihovi se odgovori razlikuju: Marx je tajnu moderniteta vidio u kapitalizmu, Durkheim u industrijalizaciji, a Weber u racionalizaciji.«²

Za svrhu ovoga rada mi se ograničujemo na kratki priručni pregled autora koji su pisali o modernizaciji a čiji su pogledi i analize prikladni(ji) za istraživanje procesa u ruralnim sredinama.

I. Rogić,³ primjerice, intenzivno se bavi tehničkom modernizacijom i brani često napadanu ideju da ona ne pripada »ukupnom modernizacijskom programu«. Štoviše, on je drži presudnom za ostvarenje modernizacijskog programa. Analizirajući hrvatsku modernizaciju, od njenih početaka do danas, smješta je ponajprije u realni položaj dvostruke periferije (periferan je položaj austro-ugarskog društva u odnosu na Zapadnu Europu i periferan je položaj Hrvatske u odnosu na Beč i Peštu), što će dugoročno odrediti tip i ritam napretka. U takvu (početnom) socijalno-gospodarskom okviru, seljaštvo je posve periferni segment (u prostornom i osobito socijalnom smislu) tadašnjeg hrvatskog društva. Uz njih autor opisuje još nekoliko »likova« koji su sastavni dijelovi seljačkog svijeta u vrijeme prve modernizacije.

---

1 Zeman, Z. (1998.), Antinomije moderne: filozofijske i sociologijske refleksije, u: Ivan Rogić i Zdenko Zeman (ur.): *Privatizacija i modernizacija*. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 19.

2 *Ibid.*, str. 9.

3 Rogić cijelu knjigu, uz brojne članke, posvećuje upravo tehničkoj modernizaciji. Rogić, I. (2000.), *Tehnika i samostalnost. Okvir za sliku treće hrvatske modernizacije*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada. Osobito vidjeti str. 382-412.

I. Cifrić smatra da »pojam moderne, odnosno modernosti, podrazumijeva sustavni proces modernizacije društva, a koji se očituje s jedne strane kao potiskivanje i raskid s predmodernim (feudalnim, agrarnim itd.) društvom, a s druge strane kao proces usmjerenih promjena u formiranju novih empirijskih struktura i načina mišljenja.« Također smatra da je modernizacija rezultat ciljno-racionalnog djelovanja i prirodnih uvjeta, te da je usmjerena prema napretku.⁴

Razlikujući modernost i modernizaciju, A. Touraine za prvo kaže da je »skup atributa društvene organizacije«, a za modernizaciju da je »određeni pokret, volja, mobilizacija na čelu koje se nalazi država, bez obzira na svoje socijalne oslonce.«⁵ Dakle, država je, po Touraineu, glavni akter modernizacije, što je, kad se radi o modernizacijskim procesima koji se izravno dotiču sela i poljoprivrede kao strateške djelatnosti, gotovo samo po sebi razumljivo.

Što se tiče društvene organizacije i njezinih obilježja, Touraine bilježi da »nova shvaćanja ... modernost ne definiraju racionalizacijom, pobjedom zakona, općeg pravila, već ponajprije sposobnošću da se dadu odgovori na mijenjanje sredine i da se upravlja kompleksnim sistemima, što u središte analize stavlja teme kompleksnosti i neizvjesnosti.« Stoga ideja modernosti nije ideja »bezličnog i racionalnog upravljanja« (npr. upravljanja resursima). Itd.

Modernizacija je za G. Rochera »ukupnost poduzetih radnji da bi se jedno društvo usmjerilo prema ostvarenju sređene cjeline uvjeta za kolektivni i individualni život, za koju se prosudi da je poželjna u odnosu na određene vrijednosti.«⁶

Određujući *modernu kao* »socijalno-povijesni realitet koji bitno nadilazi dimenzije pojedinačnih društava ili njihovih gospodarskih, političkih, kulturnih i drugih sastavnica«, Z. Zeman govori o njoj kao o realitetu »koji suodređuje narav i sudbinu svega što se zbiva pod njegovom *egidom*.«⁷ Riječju, ništa u društvenom prostoru ne ostaje netaknuto.

U razvojnoj praksi u nas modernizacija se »prevodi« kao manje-više zamršen skup društvenih procesa koji će (našu) državu u što kraćem vremenu približiti zapadnoeuropskim društvenim, političkim, gospodarskim i kulturnim standardima. Pritom se pretpostavlja da postoji jedan zadani model kojemu valja težiti; malo toga se dovodi u pitanje; o malo čemu se promišljaju, nude i operacionaliziraju prihvatljivija rješenja. Takav pristup zanemaruje posebnosti baštinjenih kulturnih, društvenih, organizacijskih, gospodarskih, naseljskih obrazaca.⁸ Anonimnu europsku administraciju ne zanimaju »prethodne« činjenice.⁹ Kao što ih ne zanima ni potreba naroda koji je dugo čekao na samostalnu državu da što prije oblikuje samosvojni socijalni i kulturni identitet i da ga u neprijepornoj potrebi za razvit-

4 Cifrić, I. (1994.), *Napredak i opstanak: moderno mišljenje u postmodernom kontekstu*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo, str. 6. (Razvoj i okoliš: biblioteka časopisa Socijalna ekologija; knj. 3).

5 Touraine, A. (1990.), Modernost i kulturne specifičnosti, u: *Suvremene sociološke teorije: zbornik radova*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, str. 201. (Biblioteka Revije za sociologiju; knj. 14).

6 Rocher, G. (1969.), *Introduction à la sociologie générale. Le changement social*. Pariz: Editions HMH, str. 190.

7 Zdenko Zeman, op. cit. str. 19.

8 Čolić, S. (2002.), *Kultura i povijest. Socio-kulturno antropološki aspekti hijerarhizacije kulture*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, str. 18. i drugdje.

9 Kad se radi primjerice o poljoprivredi, onda je posve nevažna činjenica da hrvatski seljak do 1989. nije smio imati više od 10 ha. Njemu predstoji »ravnopravan« tretman na europskom tržištu. I sl.

kom, ne izgubi. Gdje je mjera? Moraju li doista sva razvijena društva sličiti jedno na drugo? Odnosno, a to nas ovdje zanima, smiju li se sela razlikovati? Ili bi se ipak napredak mogao mjeriti, barem u jednom dijelu, po tome koliko je sukladan s društvenom, kulturnom i gospodarskom baštinom?

Na ovom se mjestu nameće neoruralistički pogled na selo i na koncepte njegova razvitka. Razvitak sela u okvirima toga koncepta zagovara promjene koje se događaju pod utjecajem modernizacijskih procesa a koje čuvaju ruralne posebnosti izrasle u okviru lokalnih i nacionalnih tradicija. I unutar tog koncepta važno mjesto pripada obzirnosti u razvojnim projektima i postupcima, što je jedan od temeljnih ujednačavajućih svjetskih kriterija razvitka.

Kad se radi o promjenama unutar ruralnog društva termin: modernizacija ili moderno društvo opozitno se postavlja prema terminu: tradicionalno društvo (rjeđe »primitivno«); potonji je opet, sa svoje strane, »rastezljiv«, pa obuhvaća raspon od plemenskih zajednica do nerazvijenog europskog sela iz druge pol. 19. i početka 20. st. U toj se shemi obično tradicionalno društvo promatra kao prva razvojna društvena faza, a moderno kao sadašnja ili poželjna faza u razvitku seoskog društva. Postupnost, sporost promjena bitno je obilježje seoskih promjena. Seoske sredine, živeći pretežito izolirano od globalnih procesa, razvile su i različite socijalne zajednice. Do danas su sačuvale tu različitost i relativnu autonomnost u uređenju socijalnog života.

Ruralni svijet spaja moderno društvo s tradicionalnim. Zato se unutar modernog mogu pojaviti retraditionalizirajući obrasci, vrijednosti, procesi (uvijek u dosluhu s baštinom) nudeći često neka iskustva korisna u rješavanju problema. Modernizacija ruralnog društva odvija se u naporom dijalogu tradicije i suvremenosti, male zajednice i velikog društva, sela i grada te poljoprivrede i industrije. Rezultat svih tih procesa ovisi većim dijelom o glavnim akterima.

Proces prerastanja tradicionalnog u moderan ruralni svijet odvija se postupno i u fazama. Prihvatimo li analitičku shemu za identifikaciju promjena koju je, na temelju proučavanja francuskog ruralnog društva, izradio i provjerio B. Kayser,¹⁰ onda se taj proces može pratiti kroz tri faze; prva je faza kompozicija ruralnog društva; druga je faza dekompozicija; treća faza je moderna rekompozicija. U tom procesu pretežito »zajedničarska« obilježja tradicionalnog sela postupno se zamjenjuju obilježjima društva.

Koje su temeljne karakteristike te sheme?

Od otprilike 10. stoljeća pa do posljednje četvrtine 19. stoljeća u europskom ruralnom prostoru traje vrlo duga faza relativno mirna i stabilna sve raznovrsnijeg suživota tradicionalnih socijalnih slojeva: seljaka, obrtnika, trgovaca, radnika, viših slojeva i tzv. *uglednika* (učitelj, ljekarnik, liječnik, eventualno bilježnik, svećenik pa lokalno plemstvo ili samo veleposjednik, itd.). Oni, po Kayseru, »funkcioniraju u neegalitarnoj simbiozi«. Tu razvojnu etapu autor naziva *kompozicijom*. U tom dugotrajnom procesu iz različitih se dijelova slaže cjelina i dosiže određeni sklad u društvenom, funkcionalnom, gospodarskom, prosvjetno-kulturnom pogledu.

10 Kayser, B. (1984.), Subversion des villages français. *Études rurales*, br. 93-94, str. 295-324. Kayser je ovu periodizaciju razvio na primjeru francuskog ruralnog društva.

Urbani i industrijski razvitak, kojem se seosko društvo ne može oduprijeti, izvlači iz sela nepoljoprivredne djelatnosti. Nastupa razdoblje *poljoprivredizacije* ili, po Mauriceu Jollivetu, razdoblje »seljačkih geta«. ¹¹ Seosko se društvo dekomponira (pa je to *faza dekompozicije*); postupno ali neumitno gubi svoje nepoljoprivredne funkcije i obilježja. Socijalna slika sela postaje krajnje jednostavnom, pa se po tome sve više razlikuje od grada; osim seljaka gotovo da ondje nema drugih socijalnih skupina. Ta se duga faza proteže, s manje ili više odstupanja u pojedinoj zemlji, do kraja prve polovice 20. stoljeća, sve do razvojnog poleta nakon Drugoga svjetskog rata.

Tada, pod utjecajem gospodarskog procvata, naročito izvangradskog rasprostranja industrijskih i uslužnih radnih mjesta, seoski prostor ulazi u razdoblje *rekompozicije*. To je razdoblje kad se postupno obnavlja nepoljoprivredna populacija u selu, a poljoprivredna proizvodnja se modernizira s manjim brojem poljoprivrednika u apsolutnom i relativnom smislu. Socijalna slika sela obogaćuje se novim socijalnim skupinama, razvijaju se nove funkcije, obogaćuju se i dinamiziraju odnosi, što stvara preduvjete za posve novi uzlet seoskog društva.

Općenitost iznesene sheme skriva, dakako, mnoštvo međusobno različitih slučajeva.

Modernizacija i hrvatski ruralni svijet

Modernizacijski procesi na hrvatskom prostoru nisu izazvali posljedice kakve su se dogodile u (zapadno)europskim zemljama. Udaljenost – vremenska, geografska, politička, baštinjena – od središta modernizacije, razvukla je ritam i presvukla sivim periferijskim bojama cijelo posljednje stoljeće razvitka Hrvatske: od kašnjenja industrijalizacije, dakle, odgođenog prijelaza iz predindustrijskog u industrijsko društvo, do specifičnog tipa industrijalizacije u kojem je prevladavala proizvodnja po zahtjevima i potrebama jezgre. Industrijalizacija na hrvatskom području započinje tek početkom dvadesetog stoljeća, dakle cijelo stoljeće iza prvih industrijaliziranih zemalja. ¹²

Nerazvijenost je rezultat povijesnih okolnosti, pa se povijesnim uvidom može objasniti i kašnjenje; ujedno, takva bi analiza omogućila da se uoče razvojne prepreke i »pogreške« i pripremi strategija mijenjanja perifernog položaja Hrvatske. Te su promjene naporne i s neizvjesnim su ishodom.

Već na razini broja stanovništva razabiru se jasne posljedice i podjele između prvih i »zadnjih« industrijaliziranih zemalja. U zemljama u kojima je započela in-

11 Jollivet, M. i Mendras, H. (ur.) (1971.), *Les collectivités rurales françaises*. Knjiga 1. Pariz: Armand Colin.

12 Vidjeti opširnije u: Berend, Ivan T. i Ranki, György (1996.), *Europska periferija i industrijalizacija 1780-1914*. Zagreb: Naprijed, 241 str. (Povijest i historija), str. 24-30. Valja ovdje dodati da je hrvatski seljak u vrijeme engleske industrijske revolucije, dakle početkom 19. st., još bio i formalno kmetski podložan. Vrijedno je podsjetiti da se vremenski blizu tom razdoblju u Hrvatskoj razvija Ilirski narodni preporod. Njegovi su čelnici (i oni onda) gledali prema Zapadu, planirali i nastojali pomoći neobrazovanom, zaostalom, gospodarski nepoduzetnom seljaku. Na Zapadu ekonomski se brzo napreduje, cvjeta književnost i ostale umjetnosti. U nas je u tom razdoblju situacija posve obrnuta. Preporoditelji su svjesni da s narodom u takvu stanju zapuštenosti ne mogu ići dalje. Osobito se inzistiralo na obrazovanju. Ilustrativan u tom smislu je rad Olge Šojat (1962.), *Život i rad Ignaca Kristijanovića*. *Rad JAZU*, Odjel za filologiju, Zagreb: JAZU, str. 63-114.

dustrijska revolucija porast broja stanovnika mnogo je veći nego u zemljama u kojima je industrijalizacija započela kasnije.¹³ Demografsku tranziciju (kako se naziva faza promjena u stanovništvu koje nastaju upravo pod utjecajem gospodarskog i urbanog razvitka) karakterizira »poremećena ravnoteža između visokog nataliteta i mortaliteta iz predtranzicijske etape« i to tako da se ponajprije promjene događaju u kretanju stope mortaliteta, a potom i nataliteta.¹⁴

Još je jedna neposredna posljedica vremenski neusklađenog industrijskog razvitka. U zemljama jezgre ubrzano se smanjuje udio poljoprivrednog stanovništva te udio poljoprivrednog dohotka u ukupnom dohotku, pa periferijske zemlje preuzimaju većinu europske poljoprivredne proizvodnje; stoga se za dugo vrijeme¹⁵ u njima usporavaju (i odgađaju) procesi heterogenizacije demografske, gospodarske i naseljske strukture, kao i sve ostale modernizacijske transformacije (školstvo, zdravstvo, prehrana, stambeni standard i dr.). Osim poljoprivrednih proizvoda, zemlje periferije izvoze još i sirovine. Izvoz poljoprivrednih proizvoda i sirovina dva su osnovna izvora na kojima periferijske zemlje grade svoju (doduše usporenu) industrijalizaciju.

Razvitak gradova također je usporen.¹⁶ Gospodarske djelatnosti trećeg sektora sporo osvajaju svoj udio u gospodarskom i socijalnom sustavu.

Sve do pred kraj 19. st. mala seoska društva, periferija periferije, tek se izoliranim svojim predstavnicima i osamljenim »filijalama« javnih službi, povezuju s globalnim društvom. Seljaštvo sa svojim tradicionalnim dopunskim znanjima i iskustvima uspijeva održati koliko-toliko cjelovit društveni, gospodarski i kulturni život. »Feudalna obilježja prve modernizacije« u hrvatskim krajevima onemogućila su sustavno rješenje seljačkih problema, posebice problem vlasništva nad poljoprivrednim zemljištem, odnosno problem velikog broja seljaka bez zemlje. Ta činjenica također je pridonijela sporom uključivanju u proces industrijalizacije i određivala karakter usporednih socijalnogospodarskih fenomena.

Prevladavajuća samoopskrba i ekstenzivna proizvodnja usporavala je, sa svoje strane, prijelaz u industrijsko društvo. Budući da je poljoprivredno stanovništvo bilo većinsko u ukupnom stanovništvu, njegov je obrazac potrošnje utjecao na ukupnu potrošnju i značajno usmjeravao opće trgovačke tokove.¹⁷ M. Novak ukazuje na to da je seljačko stanovništvo brže i prije počelo modernizirati, »industrijalizirati«, svoju potrošnju nego proizvodnju.

13 M. Friganović zaključuje da je stopi »povećanja stanovništva u proteklih 150 ili manje godina glavni uzrok bio industrijalizacija... Stanovništvo se, prema tome, i unatoč tome što se javlja kao činilac i modifikator društvenih procesa, ponaša u danom vremenu i prostoru kao posljedica tih procesa.« (Friganović, M. /1990./, *Demografija: stanovništvo svijeta*. Zagreb: Školska knjiga, str. 47.)

14 Opširnije o razdoblju i osobitostima demografske tranzicije vidjeti: Wertheimer-Baletić, A. (1973.), *Demografija: stanovništvo i ekonomski razvitak*. Zagreb: Informator, str. 79-80.

15 Čak stoljeće kasnije, Hrvatska (slično je i u drugim periferijskim zemljama) ima još vrlo visok udio poljoprivrednog stanovništva.

16 Govoreći o strukturnim teškoćama modernizacije, I. Rogić govori o procesu urbanizacije u Hrvatskoj i nabraja činjenice koje je, kao slabu, određuju: malobrojnost gradova, dominacija malih gradova, većinsko seljačko okruženje, trajna alternativna urbanizacija. Vidjeti: Rogić, I. (2000.), *Tehnika i samostalnost. Okvir za sliku treće hrvatske modernizacije*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, str. 350-362.

17 O agrarnom sektoru kao jezgri rubne industrijalizacije vidjeti: Novak, M. (1991.), *Zamudniški vzorci industrijalizacije. Slovenija na obronju Europe*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, str. 113.

Na području Hrvatske kasnili su, dakako, svi procesi: industrijalizacija, urbanizacija, deagrarizacija, demografska tranzicija, skolarizacija, sekularizacija i ostali neizostavni modernizacijski pratitelji.

Stradanja (stanovništva i gospodarstva) u Prvom svjetskom ratu, Jugoslavija u nekoliko režimskih varijanti, a nijedna nije omogućavala nesmetani nacionalni razvitak (što je pretpostavka nastajanju samosvjesnog modernog poduzetničkog sloja) te socijalistički poredak zamišljen i ostvarivan po istočnom predlošku – kratka je povijest Hrvatske u za nas prekratkom 20. stoljeću. Suverena nacionalna država, teško izborna tek potkraj 20. st., pred iznimno je zamršenom zadaćom da započete modernizacijske procese preusmjeri i dovrši u perifernim uvjetima, uz često nejasne i nikad do kraja artikulirane zahtjeve ili kriterije međunarodnih nadstrukture, što opet izaziva u zemlji nedovoljno promišljene, brzoplete, neusklađene i nervozne pa ponekad i neučinkovite akcije i mjere.

Ruralni je svijet posebno osjetljiv i ne trpi nasilne akcije. Njega valja podržati, promovirati, savjetovati, osnažiti da sudjeluje aktivnije i ravnopravnije u razmjeni između sela i grada. U današnjem vremenu opsežnih priprema za priključenje EU osobito nam se čini važnim naglasiti *značaj ruralnog svijeta u razmjeni između Hrvatske i Europe*.

Modernizacija je proces, nastojanje da se prevlada aktualno stanje, da se poboljšaju postojeće prilike, da se iz raspoloživih ljudskih mogućnosti i endogenih razvojnih izvora dobije što više, da se poboljša ukupna kvaliteta života, obrazovanost, kultura, materijalni standard.¹⁸ Promjene koje su posljedica modernizacije, bilo da je ona spora ili ubrzana, manje ili više korjenita, u konačnici znače napuštanje tradicionalnog načina života i tradicionalnog društvenog sustava. Sporost kojom se kroz povijest mijenja ruralno društvo dokaz je usporenosti kojom modernizacijski procesi ulaze u taj društveni prostor. Može se, također, govoriti i o oprezu i otporu kojim seosko-seljačko lokalno društvo prihvaća promjene koje su po pravilu dolazile izvana. Seosko društvo, za razliku od gradskog, nerazvijenije je i zato prilagođava količinu i brzinu promjena vlastitim receptivnim mogućnostima. S vremenom se povećava brzina modernizacijskog procesa jer ruralne socijalne realnosti postaju sve »neotpornije« na promjene.

Zemlje središnje i jugoistočne Europe, posebice one koje su se proteklih nekoliko godina izdvojile iz višenacionalnih državnih cjelina i promijenile društveno ustrojstvo, očekuje vrlo teško razdoblje restrukturacije poljoprivrede i proces rekonpozicije cijeloga ruralnoga socijalnog i gospodarskog prostora.¹⁹ Zahtjevi koje

18 *Modernost i modernizacija: zbornik radova*. /Priredio R. Kalanj/ (1990.), Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, str. 5. (Biblioteka Revije za sociologiju; knj. 17).

19 Sve istočnoeuropske države, članice istočnog bloka, imale su prilično različita »rješenja« za poljoprivredu i seljaka, pa se sadašnje prilike u ruralnom i agrarnom području tih zemalja razlikuju. Nakon što su promijenile državno uređenje, a često i granice, susrele su se s vrlo različitim problemima u svojoj provinciji. Primjerice, u (bivšoj) Čehoslovačkoj je bilo samo 6,1% poljoprivrednog zemljišta u privatnom vlasništvu, u Poljskoj 77,9%. U (bivšoj) Istočnoj Njemačkoj bilo je 9,0% poljoprivrednog stanovništva, a u Rumunjskoj 23,8%. Neke su bile izvoznici hrane, neke uvoznice, itd. Mađarska je 1991. imala oko milijun i pol obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava, ali uglavnom bez vlastite zemlje. U Poljskoj je prosječna veličina obiteljskog posjeda iznosila 6 ha. U Bugarskoj su obiteljska gospodarstva svoju proizvodnju obavljala na okućnici veličine od 0,5 do 1 ha. (Navedeno po: Tadić, M. i Tadić V. /1992./, Promjene u poljoprivredi istočnoeuropskih zemalja. *Sociologija sela*, br. 1-2, str. 125-134, Zagreb.)

postavlja EU glede kvalitete, količine i cijene poljoprivrednih proizvoda dodatno će otežati proces preobrazbe. Poljoprivreda nije nezavisna od ostalih seoskih ni globalnih sustava. Stoga promjene unutar nje utječu na cjelokupni tranzicijski projekt države, na njegov plan, tijek i ciljeve. Ponekad se to gubi iz vida. Bez realne vizije što učiniti sa selom i poljoprivredom, nije moguć cjeloviti projekt hrvatske modernizacije. Za te se društveno-gospodarske entitete u razdoblju tranzicije nužno mora odrediti prilagođen nacrt postupaka koji će ih postupno osposobljavati za samostalni razvitak.

Tranzicija obilježava sva područja ljudske djelatnosti i dijelove prostora različitim intenzitetom i neistovremeno. Pri tomu na površinu izbija povijesno neriješen i nedovršen, neskladan odnos između urbanog i ruralnog; ali se otvara i mogućnost njegova kvalitetnijeg oblikovanja zahvaljujući modernizacijskim procesima koji slabe temelje tradicionalnom antagonizmu tih dviju »civilizacija«, agrarne i neagrarne.

Čini nam se da još uvijek grad odlučuje o prostornoj rasprostranjenosti napretka, iako je proces tranzicije odmakao. Zato i nije za očekivati da vodi dovoljno računa o ravnomjernosti toga procesa. Pitanje je može li se ukupni tranzicijski projekt u Hrvatskoj završiti bez pomaka u socijalnoj i gospodarskoj slici ruralnih područja. Teško bez pomoći sa strane. Istini za volju, pojedini periferni prostori, zahvaljujući prije svega suvremenim komunikacijskim kanalima i nekim povoljnijim okolnostima, počinju otkrivati vlastite mogućnosti te u socijalnoj i kulturnoj memoriji pronalaziti osnovu nove samosvijesti, nužnu za definiciju razvojnih potreba i mogućnosti. Pomoći im se može, među ostalim, kvalitetnijom raspodjelom institucionalne i financijske moći između pojedinih razina vlasti koja bi osnažila položaj lokalne samouprave i tako povećala njihov *utjecaj i odgovornost za smjer i intenzitet razvojnih procesa*.

Modernizacijski procesi u ruralnoj Hrvatskoj i nisu dosegli razinu na kojoj bi ruralnu periferiju osposobili koliko-toliko za samorazvoj. Međusobna neusklađenost ritmova seoskih promjena rezultirala je degradacijom ruralnih područja i slomom nekadašnje gospodarske osnovice. »Isključiva« poljoprivreda u preživjelim ruralnim područjima pretvorila se u neku drugu isključivu djelatnost.²⁰ Tek krizna faza tranzicijskog razdoblja osvijestila je prednosti heterogene gospodarske strukture malih ruralnih društava. Socijalna i gospodarska krhkost sela dovela je do neplaniranih i nepripremljenih preseljenja u gradove ili na njihove rubove.²¹

Približno polovica hrvatskog stanovništva živi u seoskim naseljima i na neki je način vezano uz poljoprivrednu djelatnost. Upravo ta vezanost uz zemlju otkriva dio problema promjene agrarne strukture. Osim stanovnika sela, onih koji se bave i koji se ne bave poljoprivredom, mnogi su gradski stanovnici nasljednici nekih posjeda, dijelova posjeda, primaju pomoć od poljoprivrednog dijela obitelji uaturi, pomažu u sezonskim poslovima (uzimaju godišnji odmor) ili pomažu krajem tjedna ili za blagdana. Često su tek samo vlasnici dugo neobrađivanih parcela.

20 Primjerice, u priobalju i otočkim mjestima uz more turizam je istisnuo sve, pa i turizmu komplementarne djelatnosti.

21 Vidjeti, primjerice, Štambuk, M. (2000.), Glavne razvojne aspiracije skupina na sisačkoj periferiji, u: I. Rogić, M. Mikić i A. Mišetić (ur.): *Sisak 2000 +. Sociodemografska uporišta budućeg Siska*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 219-240.

Kašnjenje u modernizacijskim procesima i dugotrajne ideološke prepreke da se hrvatsko društvo na pravi način bavi svojom ruralnom provincijom, u Hrvatskoj je dovelo do sadašnje situacije u kojoj se država, jedanaest godina nakon osamostaljenja, ne snalazi najbolje. Takvoj situaciji pogoduje i vrlo slaba istraženost ruralnih i agrarnih fenomena²² što, sa svoje strane, dokazuje potpunu nezainteresiranost za upoznavanje s društvenim aspektom ruralnog i poljoprivrednog razvitka.

Podsjetnik na glavne razvojne faze hrvatskog sela

Kao i u ostaloj Europi, razdoblje *kompozicije* na hrvatskim se ruralnim prostorima, odvija u 19. stoljeću. Seoska socijalna slika, dakle, u to vrijeme nije bila plošna, nediferencirana.²³ Osnova stanovništva je, naravno, poljoprivredno stanovništvo. S njima su u neposrednom kontaktu svećenik, učitelj, župnik, bilježnik, trgovac, obrtnik, radnik, plemić.²⁴ Navodeći sve te društvene slojeve koji su pored seljaka bili vezani uz selo, Mendras ih socijalno smješta »na rub seljačkog društva«. Budući da su svi, posredno ili neposredno, živjeli od zemlje »pripadali su selu ili *kraju* i bili su sudionicima njegove kulture«. Neseljački dio seoske populacije bio je socijalno izdvojen a kulturno inkorporiran. Društvenoj raznolikosti u tom razdoblju pridonose i sama seljačka domaćinstva koja se međusobno razlikuju, posjedovanjem/neposjedovanjem zemlje, kvalitetom i veličinom obradivih površina, brojem stoke i raspoloživom radnom snagom. Budući da je tadašnje selo svijet za sebe, s minimalnim ili veoma siromašnim socijalnim i ekonomskim kontaktima s ljudima izvan seoskog atara, profesionalna diferencijacija izravno ovisi u unutrašnjoj evoluciji pojedinih potreba. Nastala je zbog potrebe za nekim alatima, uslugama, kućnim potrepštinama itd. Seoski su se obrti, dakle, primarno razvijali uz potrebe poljoprivredne proizvodnje. Zatim su se, postupno, odvajali od poljoprivrednog zanimanja, trasirajući samostalni razvitak.

To se razdoblje djelomično vremenski poklapa s fazom *kompozicije* u susjednim zemljama Europe. Ona u Hrvatskoj, međutim, traje nešto duže. Zbog toga drugo razdoblje, *dekompozicija*, počinje kasnije zbog polaganijeg prodiranja kapitalističkih odnosa te sporijeg razvitka gradova i industrije.

I proces poseljačenja sela, odnosno njegove *dekompozicije*, koji u većini europskih država završava pedesetih godina, u Hrvatskoj se produžuje. Nažalost, ne traje dulje zato što je poljoprivreda snažna nego zato jer seoski socijalni sustav slabi na

22 Nije to slučaj samo sa selom. U Predgovoru knjizi nastaloj na temelju istraživanja Rijeke autori kažu: »Hrvatsko je društvo, poznato je, neistraženo društvo. Mnogi njegovi važni akteri ustaljeno djeluju bez ikakve obveze prema činjenicama i analitičkim uvidima.« Rogić, I., Lamza Posavec, V., Klemenčić, M. i Kovačević Pašalić, R. /1996./, *Rijeka – baština za budućnost: sociološko-demografska studija grada Rijeke*. Rijeka: Grad Rijeka, Odjel gradske uprave za urbanizam, ekologiju i gospodarenje zemljištem, str. 10.

23 S. Dubić vrlo pregledno piše o razlikama među stanovnicima sela s obzirom na njihov položaj prema zemaljskoj gospodi, crkvenoj vlasti i kralju. Opisuje također stanja u pojedinim krajevima s obzirom na neposrednu vlast ili utjecaj tadašnjih velikih država. Dubić, S. (1941.), *Sociologija sela*. Split: Novo doba, str. 18 i dalje, a B. Stojasavljević, opisujući nekoliko sela govori o socijalnoj diferencijaciji među seljacima. Stojasavljević, B. (1965.), *Prodiranje kapitalizma u selo, 1919-29*. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta, str. 118 i dalje.

24 Dubić, S.: *Sociologija...*, ep. cit. str. 83. Vidjeti također: Mendras, H.: *Sociologija seoske sredine*, u: Courvitch, G. (ur.) (1966.), *Sociologija*. Zagreb: Naprijed, sv. 1, str. 336.

svim razinama. Zakašnjeli procesi industrijalizacije i širenja gradova, urbanizacije, uz, privatnom seljačkom posjedu nesklonu opću i agrarnu politiku, društveno su i gospodarski osiromašili seoski socijalni prostor. Proces propadanja još uvijek je na djelu na mnogim našim ruralnim područjima. Uz opadanje udjela poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu, opada, (doduše nešto sporije) i udio seoskog.

Međutim, decentralizacija industrije i postupni razvitak tercijarnog i kvartarnog sektora djelatnosti stvaraju osnovu na kojoj je moguće zaustaviti opadanje udjela seoskog stanovništva. *To je nužni preduvjet za početak razdoblja rekompozicije seoskog socijalnog sustava.* Njime započinje proces diversifikacije socijalnih struktura i intenziviranja društvene dinamike na seoskom prostoru. Nažalost, za mnoge je hrvatske krajeve sve to već prekasno; uznapredovale negativne tendencije zaostajanja i slabljenja, posebice u demografskom pogledu, zadobile su ireverzibilni lik.

Rekompozicija ruralnog prostora u Hrvatskoj, dakle, tek je započela. S obzirom na lokalne prilike, razlike su velike. U nekim regijama seljaštvo je potpuno iščezlo a nadomjestili su ga nepoljoprivredni socijalni slojevi. Često se taj proces odvijao usporedo sa zapuštanjem poljoprivrede. U nekim je drugim krajevima agrarna struktura takva da je i postojeće poljoprivredno stanovništvo prekobrojno. U oba slučaja, na djelu su posljedice nerazvijenost i siromaštvo, ali zbog različitih uzroka. Rijetka su ruralna područja u Hrvatskoj koja su skladno razvijala svoje prirodne i ljudske izvore. Iako mala, Hrvatska se veoma neujednačeno razvijala, i vremenski i prostorno.

Prema aktivnoj politici rekompozicije

Modernizacijsko razdoblje, kao razdoblje prijelaza iz predindustrijskih u industrijska društva, u mnogim je hrvatskim ruralnim sredinama odsutno zahvaljujući različitim okolnostima.

Ondje gdje se seoska socijalna slika mijenjala, transformaciju možemo pratiti na dvije glavne razine. Na prvoj, poljoprivrednoj, modernizira se proizvodnja, u skladu sa znanstvenim dostignućima na mnogim područjima; profesionalizira se odnos prema poljoprivredi na obiteljskome poljoprivrednom gospodarstvu. Istovremeno, opada važnost poljoprivrede u seoskom domaćinstvu, kako u radnom tako i u financijskom smislu. Ona je sve rjeđe isključiva djelatnost u domaćinstvu. Sve se više članova domaćinstva zapošljava izvan gospodarstva, u nepoljoprivrednim djelatnostima, sve je veći broj obiteljskih gospodarstava bez poljoprivrednika; njihovi se članovi bave poljoprivredom pretežno, sezonski ili hobistički. Nastaje i širi se novi socijalno-gospodarski fenomen – poljoprivreda bez seljaka. Seljačka se djeca sve više školuju.

Druga je razina seoskih promjena naseljavanje stanovnika nepoljoprivrednika, različitih socijalnih skupina, različita socijalnog, geografskog, regionalnog i naseljskog podrijetla, različita imovnog stanja (neki dolaze jer su imućni a drugi jer su siromašni), itd. U razvijenim zemljama oni su uključeni u široki val urbanog egzodusa i u oživljavanje ruralnih područja. U nas takvih procesa (još) nema.

Diferencijacijom socijalne strukture, nastaju sadržajno bogatiji odnosi i veze, pojačavaju se odnosi s bližom i daljom okolicom, naročito s gradom. Sve to utječe na ukupnu seosku dinamiku koja obogaćuje seoski život, podiže kvalitetu života i pridonosi cjelovitu napretku ruralnih područja. Cilj napretka je da selo dostigne gradsku razinu opremljenosti komunalnom infrastrukturom i da razvije mogućnosti zadovoljavanja viših potreba.²⁵

Put prema napretku ruralne provincije vodi, dakle, poticanju društvene i gospodarske heterogenosti, koja će se temeljiti prije svega na istraživanju, valorizaciji i upotrebi endogenih izvora, uključujući znanja i iskustva lokalnog stanovništva i, naravno, njihovo primjereno obrazovanje za razvoj. Kad su u pitanju socijalno, demografski i gospodarski zaostala područja, zadatak je zahtjevniji i na razini zamisli i na razini realizacije. Na takvim područjima, koliko je nama poznato, nema ni razvojnih ideja ni suglasnosti o njima. Dodatna je teškoća stvarno siromaštvo.

Jedan je od temeljnih ciljeva svake razvojne strategije ostvarenje barem minimalnog društvenog standarda svakog pojedinca. Dakle, da su svakome pod jednakim uvjetima pristupačni struja, cesta, voda, osnovna škola, medicinska pomoć itd. Dok se to ne dogodi, seosko će se stanovništvo s pravom smatrati zapostavljenim. Osobito na onim ruralnim područjima, koja su udaljenija od razvojno dinamičnih urbanih središta, i gdje su razvojne mogućnosti slabije, pa ni za nadu nema uporišta.

Razlike u razvijenosti između hrvatskih i susjednih europskih ruralnih područja ne opisuju se samo pojedinim materijalnim, kvantitativnim pokazateljima, nego sve veću važnost dobivaju i kvalitativne razlike. Suočena s mnogim nerazvijenim ruralnim područjima, osobito u zemljama koje su među posljednjima ušle u Europsku uniju, te s visokim troškovima potrebnim da se prevladaju razlike u razvijenosti, Europska unija naglašnije insistira *na sustavnom razvijanju ruralnih područja*. A to znači na prostorno ravnomjernoj rasprostranjenosti demografskog i gospodarskog razvitka. Dodatni zahtjev je *obzirni* karakter razvitka. Valja tražiti odgovor na problem uravnoteženja zahtjeva za zaštitom prirodnog okoliša i nužnosti razvitka malih seoskih društava. Skladan, izbalansiran razvitak socijalne i prirodne sastavnice u temelju je koncepta održivog razvitka. Zahtjev za obzirnošću postavlja se i kad je u pitanju socijalna zajednica,²⁶ a ne samo, kako se to često u nas interpretira, kad se radi o prirodnim resursima.

Modernizacija na razini sela sporiji je proces, stvara manje konflikata, jer se sudionici procesa međusobno manje razlikuju. Pojedini njihovi razvojni interesi vrlo su slični, proizlaze iz identičnih kulturnih, gospodarskih i socijalnih korijena i stvarnosti. Stoga, kad se govori o razvojnoj dinamici u seoskoj sredini, po pravilu se ne insistira na konfliktnom modelu, nego na kooperativnom.

S jedne strane, čini se opravdana optimistična pretpostavka da će modernizacijski procesi, s kompetentnim i educiranim sistemskim akterima (uključivši prije

---

25 Barbič, A. (1990.), Prema »novom« poimanju ruralnosti. *Sociologija sela*, br. 109-110, str. 173-183, Zagreb.

26 Koliko je demografski krhka hrvatska seoska zajednica dovoljno govori podatak da je u 1981. već 80% ukupne površine Hrvatske bilo zahvaćeno depopulacijom, ili 88,5% svih sela. Korelacija između depopulacije i društveno-gospodarskog nerazvoja iznimno je visoka. U međuvremenu, zbog rata i političko-gospodarskih promjena oslabila su osobito pojedina ruralna područja. Vidjeti iscrpnije u: Nejašmić, I. (1990.), Osnovne značajke depopulacije u Hrvatskoj u razdoblju 1953.-1981. *Sociologija sela*, br. 107-108, str. 33-50, Zagreb.

svega one lokalne) pridonijeti otvaranju mogućnosti revitalizacije seoskih naselja, otvaranju inovacijama svake vrste, od društvenih i gospodarskih do kulturnih u najširem smislu.

S druge strane, naši najveći gradovi zagušeni su »razvitkom«; u porastu je gradska nezaposlenost, gradska stanogradnja je skupa i nedovoljna, stanovi su neprikladni itd. Smatramo, stoga, da bi i manji uspjesi na podizanju sveukupne kvalitete života u selima mogli značajno oslabiti negativne trendove u ruralnim sredinama.

U promišljanju strategije prostornog uređenja Republike Hrvatske ne bi se smjela zanemariti ni uloga »srednjih« i »malih« gradova²⁷ koji premrežavaju ruralna područja. Oni, nažalost, danas najčešće nisu u stanju ni pokrenuti ni biti osloncem razvojnih procesa nego i sami dijele sudbinu perifernog seoskog okoliša. Ipak, zbog njihove osjetljivosti za geografski i prirodni okvir kojemu pripadaju, te potrebnog infrastrukturnog minimuma kojeg osiguravaju ruralnoj okolini, čini se, da bi njihova socijalna i gospodarska stabilizacija mogla osigurati ravnotežu između dviju hrvatskih razvojnih tendencija: metropolizacije većih gradova i već kritičnog razvojnog posustajanja hrvatske periferije.

U ruralnom prostoru rasprostire se zamršen sustav, koji je zamršen već po samoj definiciji. Naime, u njemu se nalaze tisuće različitih sela,²⁸ povijesnih otisaka i zapisa, cjelokupna vrlo raznolika poljoprivredna proizvodnja na sitnim i manje sitnim parcelama u različitim geografskim i klimatskim uvjetima, potom šume i sve ostalo prirodno bogatstvo; ondje su ceste, željezničke pruge, veliki komunalni sustavi, zanatski i industrijski objekti itd. Ondje živi gotovo polovica hrvatskog stanovništva, s baštinjenim i novim iskustvima, s mnogim znanjima, idejama, željama, potrebama i problemima. Ukratko, ondje se susreću i nužno suodnose: društvo (u vidu malih društvenih entiteta – sela), tehnički sustav(i) i prirodni okoliš. Zato je ruralno područje prostor provjere novijih pristupa društvenim fenomenima, koji ne istražuju društvo (samo), iznutra, nego u složenoj mreži međudodosa.²⁹

Hrvatski ruralni prostor pak čini jednostavnijim sustavom (u odnosu na po mnogočemu njemu slične sustave) činjenica što su njegove razvojne mogućnosti ostale zapriječene. Naime, zbog svoje nerazvijenosti ili nedovoljne razvijenosti ili neadekvatne razvijenosti, on ni u jednom svom segmentu nije dosegao objektivno dosegljivu razvojnu razinu. Posve je ostao u sjeni gradova i do danas nije uspio postati relevantan alternativni životni i radni izbor. I nadalje ga se ne drži specifičnim i jedinstvenim razvojnim dobrom. Svatko uzme što mu treba i ostavi ondje što mu ne treba. Princip dominacije grada nad selom u Hrvatskoj shvaćen je doslovno. Najčešće se na selo gleda jedino kao na gradu podređen socijalni i gospodarski

27 Iscrpnije o mjestu i ulozi srednjih gradova u hrvatskom razvitku vidjeti u zborniku: I. Rogić i M. Salaj (ur.) (1999.), *Srednji gradovi u hrvatskoj urbanizaciji*. Zagreb: Institut društvenih znanosti I. Pilar.

28 Za francusku statistiku, grad je aglomerat od najmanje 2.000 stanovnika. Za englesku statistiku, ta brojka je 5.000. Braudel, F. (1992.), *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV-XVIII st.* (Knjiga 1: *Struktura svakidašnjice*, Knjiga 2: *Igra razmjene*, Knjiga 3: *Vrijeme svijeta*). Zagreb: August Cesarec, str. 526.

29 Vidjeti opširnije u: Cifrić, I. (1990.), *Ekološka adaptacija i socijalna pobuna*. Zagreb: NIRO Radničke novine, 269 str. Vidjeti također: Štambuk, M. (1998.), *Modernizacijski procesi i društvene promjene u hrvatskim ruralnim sredinama*. Disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za sociologiju.

sustav, bitno određen krizom i ovisnošću. Ili kao na komplementaran sustav, pa ono sve što (već) postoji u gradu nije neophodno da bude i u selu (primjerice, škole, zdravstvene ustanove, kulturne institucije, radna mjesta...).

Ruralne krize su različite, pa su različiti i putovi njihova razrješenja, sukladno stupnju ne/razvijenosti, endogenim izvorima i općim razvojnim ciljevima.

Možda na prvi pogled izgleda da se smanjuju razlike između seoskog i gradskog »sektora«. Međutim, nesporno je da se hrvatsko moderno društvo u svom urbanom dijelu razvijalo brže i (donekle) sustavnije nego u seoskom.³⁰

Traganje za novom razvojnom imaginacijom, navlastito u obzoru »održivog razvitka«, postaje posebno važno i hitno.

Zaključak

U naznačenom kontekstu treba čitati i rezultate studije.³¹ Njezina je osnovna svrha ponuditi sažeti uvid u prilike i osnovna uporišta budućih promjena, te potaknuti primjerena istraživanja.

Socijalni, demografski i gospodarski sustav hrvatskog sela posljednjih je nekoliko desetljeća korjenito promijenjen. Jedan od polaznih ciljeva ove studije jest u glavnim crtama pokazati što se to i koliko promijenilo i u kojem smjeru. Također, i to koliko su (i jesu li) promjene u hrvatskim ruralnim sredinama, njihov ritam i vremenski red, sukladni promjenama u europskim ruralnim društvima, koja su, usput budi rečeno, po osnovnim obilježjima vrlo slična hrvatskom ruralnom društvu (sela su relativno mala, poljoprivreda je pretežito i sve više obiteljskog karaktera...). S tim ciljem analiziraju se raspoloživi kvantitativni podatci kako bi se poboljšalo razumijevanje sadašnjih prilika. Posebno je važno što su glavni podaci o seoskoj populaciji u razdoblju 1953.–2001., sustavno i pregledno sređeni.

Središnji dio studije odnosi se na promjene i razvojne probleme seoskog prostora i okoliša i njihovu ulogu i položaj unutar dominantnih razvojnih politika i stvarnih tendencija. U toj su skupini tekstovi u kojima se obrađuju pojedine odrednice seoskog okoliša: morfologija, socijalna i tehnička infrastruktura, posjed, krajolik i procesi zagađivanja. Autori nastoje ponuditi sustavnu sliku činjenica na odabranom sektoru analize. Na temelju ponuđenih uvida moguće je razviti posebne pristupe na regionalnoj i lokalnoj razini, ovisno o praktičnim ciljevima i hitnosti pojedinih analiza.

U završnom dijelu studije otvaraju se pitanja o budućnosti seoskog svijeta, odnosno njegove modernizacije. Temeljno je utvrditi tko su i kakva su realna socijalna uporišta modernizacije (sociokulturna, politička, prostorna i ekološka, tehnička i infrastrukturna, posjedovna i gospodarska), odnosno tko su sve razvojni sudionici hrvatskog sela i kakvo je mjesto seoskog svijeta u hrvatskoj razvojnoj strategiji. Premda je sama budućnost neprozirna, ponuđeni tekstovi pružaju ne-

---

30 S obzirom na broj stanovnika i veličinu prostora koji pripada ruralnom socijalnom segmentu, začuđujuća je nezainteresiranost kojom su »sistemske akterice« kroz sve to vrijeme pratili rezultate istraživanja, a time i određivali broj empirijskih ruralnosocioloških istraživanja i istraživača.

31 Radi se o knjizi *Prostor iza. Kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*, urednika M. Štambuk, I. Rogića i A. Mišetić.

koliko korisnih uporišta u izradi mogućih scenarija (održivi razvitak, endogeno utemeljenje lokalnog razvitka, postmoderno vrednovanje seoskog svijeta, europeizacija). Njihova je uloga nužna u oblikovanju bilo koje kritički zamišljene razvojne strategije.

U cjelini promatrani, tekstovi su, dakle, dvostruko »primjenjivi«: (i) kao mjerodavna dokumentacijska osnova nužna u (budućim) istraživanjima na regionalnoj i lokalnoj razini; (ii) kao skup epistemoloških pomagala (uporišta) u (eventualnom) oblikovanju pojedinih razina strategije obnove seljačkog svijeta. Posebno su korisni za jasniju odmjernu budućih (svakako nužnih), istraživanja.

Namjera je autora, dakle, prikazati glavne društvene promjene u hrvatskim ruralnim sredinama koje su nastale kao posljedice dosadašnjih modernizacijskih procesa i koje su dekomponirale selo, socijalno ga, demografski i gospodarski te kulturno promijenile. Analiza promjena pokazuje da u hrvatskom selu nije na vrijeme započela rekompozicijska faza, s procesima heterogeniziranja društvene i gospodarske strukture (što vodi napretku) te da faza stagnacije predugo traje.

Literatura

- Barbič, A. (1990.), Prema »novom« poimanju ruralnosti. *Sociologija sela*, br. 109-110, str. 173-183.
- Berend, I. T. i Ranki, G. (1996.), *Europska periferija i industrijalizacija 1780-1914*. Zagreb: Naprijed, 241 str.
- Braudel, F. (1992.), *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV-XVIII st.* (Knjiga 1: *Struktura svakidašnjice*, Knjiga 2: *Igra razmjene*, Knjiga 3: *Vrijeme svijeta*). Zagreb: August Cesarec.
- Cifrić, I. (1990.), *Ekološka adaptacija i socijalna pobuna*. Zagreb: NIRO Radničke novine, 269 str.
- Cifrić, I. (1994.), *Napredak i opstanak: moderno mišljenje u postmodernom kontekstu*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo, 276 str. (Razvoj i okoliš: biblioteka časopisa Socijalna ekologija; knj. 3).
- Čolić, S. (2002.), *Kultura i povijest. Socio-kulturno antropološki aspekti hijerarhizacije kulture*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 169 str.
- Dubić, S. (1941.), *Sociologija sela*. Split: Novo doba.
- Friganović, M. (1990.), *Demografija: stanovništvo svijeta*. Zagreb: Školska knjiga, 271 str.
- Jollivet, M. i Mendras, H. (ur.) (1971.), *Les collectivités rurales françaises*. Knjiga 1. Pariz: Armand Colin.
- Kalanj, R. (prir.) (1990.), *Modernost i modernizacija: zbornik radova*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, 159 str. (Biblioteka Revije za sociologiju; knj. 17).
- Kayser, B. (1984.), Subversion des villages français. *Études rurales*, br. 93-94, str. 295-324.
- Mendras, H. (1966.), Sociologija seoske sredine, u: G. Gourvitch (ur.), *Sociologija*. Zagreb: Naprijed, sv. 1, str. 332-349.
- Nejašmić, I. (1990.), Osnovne značajke depopulacije u Hrvatskoj u razdoblju 1953-1981. *Sociologija sela*, br. 107-108, str. 33-50.

- Novak, M. (1991.), *Zamudniški vzorci industrijalizacije. Slovenija na obrobju Europe*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 152 str.
- Rocher, G. (1969.), *Introduction à la sociologie générale. Le changement social*. Pariz: Editions HMH, 169 str.
- Rogić, I., Lamza Posavec, V., Klemenčić, M. i Kovačević Pašalić, R. (1996.), *Rijeka – baština za budućnost: sociološko-demografska studija grada Rijeke*. Rijeka: Grad Rijeka, Odjel gradske uprave za urbanizam, ekologiju i gospodarenje zemljištem.
- Rogić, I. (2000.), *Tehnika i samostalnost. Okvir za sliku treće hrvatske modernizacije*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Rogić, I. i Šalaj, M. (ur.) (1999.), *Srednji gradovi u hrvatskoj urbanizaciji*, Zagreb: Institut društvenih znanosti I. Pilar.
- Stojsavljević, B. (1965.), *Prodiranje kapitalizma u selo, 1919-29*. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta.
- Šojat, O. (1962.), Život i rad Ignaca Kristijanovića. *Rad JAZU*, Odjel za filologiju, Zagreb: JAZU, str. 63-114.
- Štambuk, M. (2000.), Glavne razvojne aspiracije skupina na sisačkoj periferiji, u: I. Rogić, M. Mikić i A. Mišetić (ur.), *Sisak 2000 +. Sociodemografska uporišta budućeg Siska*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 219-240.
- Štambuk, M. (1998.), *Modernizacijski procesi i društvene promjene u hrvatskim ruralnim sredinama*. Disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za sociologiju, 309 str.
- Tadić, M. i Tadić, V. (1992.), Promjene u poljoprivredi istočnoeuropskih zemalja. *Sociologija sela*, br. 1-2, str. 125-134.
- Touraine, A. (1990.), Modernost i kulturne specifičnosti, u: *Suvremene sociološke teorije: zbornik radova*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, str. 193-206. (Biblioteka Revije za sociologiju; knj. 14).
- Wertheimer-Baletić, A. (1973.), *Demografija: stanovništvo i ekonomski razvitak*. Zagreb: Informator, 422 str.
- Zeman, Z. (1998.), Antinomije moderne: filozofijske i sociologijske refleksije, u: I. Rogić i Z. Zeman (ur.), *Privatizacija i modernizacija*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 11-34.